

Михайло Івченко

НАПОЄНІ
ДНІ

1946

МИХАЙЛО ІВЧЕНКО

НАПОЄНІ ДНІ

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

Видавництво „Нові Дні“
Зальцбург 1946

ВІД ВИДАВНИЦТВА

З цілого ряду причин не маємо наміру писати критико-біографічний нарис про автора, чи робити аналізу твору, який вміщено в цій книзі. На це ще прийде час і знайдеться місце. Хочемо лише в кількох словах познайомити читача з автором і викласти причини, які спонукали нас видрукувати повість „Напоєні дні“, а не інший твір М. Івченка.

Михайло Івченко — один із найвидатніших белетристів пореволюційної доби. На жаль талант його не зміг вповні розвинути, бо Івченко, як письменник, щез ще в 1932 році.

Народився Івченко в 1890 р. Писати почав ще до революції, а в 1919 р. вийшла друком його перша книжка („Шуми Весняні“). Після неї появилася друга збірка, а в 1928 р. третя („Землі дзвонять“).

Після того М. Івченко замовкає. Його твори не знаходять місця на сторінках журналів і наш автор шукає засобів до існування від буденної праці. Це йому не завжди вдається.

Часи колективізації (від 1929 р.) роблять злам у творчості письменника, наслідком якого появляється двотомний роман „Робітні сили“ (1932 р.), який був лебединою піснею автора.

Роман написано на фактичному радянському матеріалі, але не зважаючи на це, він був забракований і вилучений з продажу.

Видаючи цю невеличку Івченкову повість Видавництво має на меті ознайомити читача

Обкладинка М. Бутовича.
Друкарня В-ва „Нові Дні“.
Тираж 3000.

з цім цікавим автором, спопуляризувати його творчість і дати широкому загалові читачів книжку про одну з найцікавіших постатей нашої минувшини—Григорія Сковороду.

Значення Сковороди в розвитку української культури велетенське, а наші знання про його дуже обмежені. Нилем бо припали в нашій пам'яті ідеї й діла великого мислителя, в якому „сучасники бачили, „мандровану академію“ і його самого вважали вартим „за цілий університет“. (С. Єфремов)

Якщо наше скромне видання цієї, щиро, просто і безпосередньо написаної, ліричної повісті прислужиться до глибшого пізнання нашого філософа, то В-во матиме повне вдоволення зі свого вкладу.

НАПОЄНІ ДНІ

Ах, ти, тоска проклята! Ох,
докучлива печаль!

Гризеш мене з малих літ,
як міль одежу, як іржа сталь!
Ах, ти, скуко! Ах, ти муко,
люта муко!

Де не піду—все з тобою,
всюди, всякий час.

Ти, як риба з водою, все
коло нас!

Григорій Сковорода.

На Либедь кияни виганяли худобу. Заспані дівчата з довгими лозинами в руках протирали очі й зацікавлено дивились на чудного юнака в зеленкувато-рудому сурдуті, в панчохах, що йшли до самих колін, в як их ось дивних, припорошених, старих, але зовсім незвичайних черевиках, у високім брилі.

Обличчя було молоде, все погодене з легкою дитячою усмішкою.

— Добрий ранок, дівчата!

Дівчата чмихнули, затулили ротá рукою й засоромлено відвернулись.

— Не впізнають земляка!

Григорій спинився, зняв бриля й червоною хусткою заходився витирати піт на лобі.

Дівчата відійшли в бік і зацікавлено стежили за ним.

Юнак хвилину постояв, а далі сів на пеньку широкої верби й почав передихати.

— Київ! Київ! „Alma mater!“ Хай Бог благословляє!

Беріг річки був яскраво-зелений! На оболоні завзято скубли молоду траву табуни гусей. Інколи піднімали голови й лагідно сюсюкали до гусенят.

В той саме час із-за гори, з-за низеньких будинків, що впірнали в густу, ще зовсім свіжу зелень, визирнули перші смуги променів, загорілись у росах і розсипались на довгі ясні лінії.

В Лаврі вдарив дзвін і заспівав довгим срібним голосом кудись у широкі простори: на Бровари й Ірпінь.

Григорій устав і напружився, гостро велухаючись.

Очі загорілись дивним вогнем і раптом запливли сльозами.

— Свята земля! Рідна свята земля!

Він підсунув торбинку, причепив на бік

дивну чорну з білими кісточками сопілку, стукнув високою палицею, усміхнувся якійсь радісній думці.

І пішов легкою бурсацькою ходою, простягаючи довгу шию вперед.

З воріт дехто визирав і дивувався з цього довгого стрункого юнака.

Григорій до всіх привітно посміхався, наче знав кожного.

Попід горою князя Володимира тихо булькотав струмок.

Старий, ізчорнілий хрест сумно похилився на долину, простягнувши перехрестя в повітрі, над вітами дерев, ніби захищаючи від нападу затишні байраки.

В прогалину визирнув Дніпро, бурхливо бавлючися на сонці і втомно бризкаючи піною.

І знову спинився Григорій і замислився...

Тінь Володимира, сиза в променях ранку, пройшла перед очима, хвилину постояла під горою й спустилась на долину.

Згадав за все.

Хотів старий князь, як добрий господар, дати радість землі, а що сталося?..

— Чому її залито було всю кров'ю? Чому полягли над нею печаль і стогін?

...Радісно тішив серце повний, срібно-дзвінкий поклик Лаври, що спокійно що-ранку благословляв землю.

Григорій пішов далі, але зразу ж стало чомусь сумно.

Той смуток, що завжди, ще з дитинства точив серце, раптом знову повстав.

Там, за кордоном, блукаючи по чужих землях, Григорій позбувся був його зовсім. І було тоді надзвичайно радісно й легко, — а кожний день святочно проходив.

Чому ж це тепер знову, тут, він починає заходити в серце?

Під новою брамою вряд сиділи старці й жалібно голосили. Один із них грав на ліру й так захопився, що, здавалося, забув і за саму милостиню. Поруч із духовними піснями вривалися поодинокі жалі за ще недавнім минулим, й невеличкий гурт людей уважно слухав цього старого лірника.

Чомусь його співи гостро вразили Григорія. Проте, він постояв хвилину й пішов у браму.

В мурах монастиря снували поодинокі гуртки прочан, побожно вклонялися кожному місцю, заходили в келії й виходили звідти, спітнілі й засмучені.

Серед прочан були здебільшого жінки, одягнуті в темне. Григорій згадав, що тепер весняні хліборобські роботи й чоловіки всі в полі. А проте дивно було бачити цей люд, ще недавно такий сміливий та завзятий, а нині покірний, пригнічений.

— Чого ви шукаєте серед цього зчорнілого каміння?

Одна бабуся дуже уважно приглядалася до Григорія, до його всього поголеного обличчя, ніби впізнаючи в нім когось свого.

Григорій привітно посміхнувся: хто зна, може, землячка з Лубенщини сюди забилася...

Та раптом бабуся відвернулася, почала хреститись та плюватися.

— Німець кудохвостий! І сюди забився! Геть погане, нечиста сило!

Григорій голосно розсміявся. За старою бурсацькою звичкою хотів показати язика й подразжити сердиту бабу, — а пройшов тихо й засмучено, уважно вдвляючись у церкву, що пишалася на сонці велико-зірчатими баштами.

В церкві йшла служба. Жовті воскові свічки тріщали хилитливим полум'ям перед образами. Товпився нарід, по боках стояли чорні постаті в високих клобуках, жовті, скам'янілі.

І зразу ж стало без міри нудно від цих тупих, здерев'янілих облич, від того хору, що дико викрикував на криласі.

Згадалися служби католицькі, злагоджені, врочисті, з прекрасною барвистою музикою й хлоп'ячими співами.

...Herr Pfannel Herr Pfannel

В долині Райну сяяло сонце, зеленіли густі

виноградники, а в небі синіли верхів'я гір, що підносять людський дух кудись у далечінь, у чарівну мрійність.

Signore Skovoroda! Signore Skovoroda!

Це кликала юна, палка Італійка.

А синьор Скворода тоді тікав, як дикий звір, упійманий у тенета. Італійка дзвінко сміялася над дивним „Russ-om“.

Скворода вийшов із церкви. Де хто з ченців уважно придивлявся до нього. Може, впізнав,—але Сквороді чомусь важко було признаватись і говорити.

Було на думці йти додому, в Чернухи. Дорога лежала через Поділ, і Скворода при нагоді хотів заглянути до Академії.

Навколо Академії тихо шелестіли явори, в стінах будинку гуділо густим, нудним бурсацьким шумом.

Товеті присадкуваті колони будинку сумно по старечому дивились на Сквороду.

Чомусь було тоскно, а разом і присмно.

Згадалось юнацтво, шалені молодечі вистівки: як утікали до Дніпра, на нічні лови риби, на околиці Києва в чужі сади, а спритніші й до дівчат. Стелилось широке барвисте життя, а багатьом воно замкнулось у стінах монастирів на сувору службу Богові, на важку мітру. Де хто з бурсаків боязько виглянув, придивився і впізнав:

— Грицьку? Це ти?

Григорій, червоніючи, посміхався. Двоє не рішуче, але зацікавлено підійшли й привітались.

А що це на тобі? От чудний який, їй богу! Як німець лопуцьковатий! І то так усі ходять у Німеччині?

— А як кому доведеться!

— Ну, брат, і чудний ти! Їй богу!

Старший, високий чоловіча почав уважно оглядати.

— А я тобі скажу, що нічого, брате, добре! І я б охочий одягти, замість одих лапсердаків, Теліпається тобі,—тільки собак дратувати на Подолі!

— Ну, а як вам тут живеться?

— Нам? Нудно! Намилоємо святе письмо так, що аж млісно робиться! Голова набубніє тобі, як лубок! Нудно, братухо, дуже нудно! Та й на дідька воно! В ченці йти не хочеться, а так на Московщину, до цих Етіопів!.. Теж, брат, не солодко. Ех, на коця б оце та в степи широкі! Гойдай тоді хвилі вітру—тільки держись!

Він трохи помовчав.

— Слухай, Грицьку, а покурить нема в тебе?

— Ні, я не курю!

— От шкода! А кажуть, німці добрий тютюн курять!

Сковорода хутко попрощаєся й пішов далі.

З-за Дніпра чомусь довго не повертався човен.

Сковорода сів у холодку під вербою й став чекати.

Сьогодні зранку, як тільки засіріло на дворі, Сковорода подався в дорогу і встиг пройти більші, як 50 верстов. У тілі почувалася втома, голод уже морив. Вражіння від Києва дивно плуталися зі спогадами про життя на чужині.

Сковорода згадав, що в торбині був хліб. Він вийняв сухий шматок, натер цибулею і почав смачно їсти.

Потім підійшов до невеличкого струмка, що протікав з-під гори, і довго пив холодну воду.

Тоді знову сів на старе місце, й вийняв сопілку, оглянув її тепло, й заходився грати тихих задумливих мелодій на дивній сопілці з білими кісточками.

У Дніпрі купалося сонце, розбивалося на дрібних хвилях, у шумах хвиль, у далечині затонів переливало веселками. Над хвилями вставали чайки й ластівки. Десь скидалась і плескала риба, віддаль ріки мережилась синявими збрижками струмків, по тім боці бігли волохаті полові лози. А геть далі йшли безкраї ліси Броварів.

В сивій дугі майорили табуни товару з яскравими плямами пастухів.

Чомусь знову згадалися далекі юнацькі часи.

Осінньої заряної ночі йшов пішки з Чернух до Києва, в бурсу.

Чого так тремтіло тоді серце молодечим запалом?

Чому так хотілось жити тоді звичайним тихим життям, любити простори, сонце, сині далечини, дихати міцним щецєм і тихим за-тишно-лагідним смутком вечорів.

І ось хтось розрізав життя на дві смуги. І жодна не знає собі місця ні тут, на батьківщині, ні там—у далеких чужих краях.

Якоюсь тьмяною радістю ваблять ліси й безкраї обрії степів.

Хто кличе туди, за бузові димища? Що за ними твориться?

Якась дівчина, вся в темному, пішла лісовими стежками на росяні поляни з нерозгаданою усмішкою на вустах. А від неї лягла довга сіра тінь.

...Тинь! Це перший символ туги. Тому так болять, у камінчик стискується серце

Під тихі журливі згуки флейти мимоволі встали далекі дні на чужині.

Долина Райну, ще юна й свіжа, вся заросла

великими незруйнованими лісами. На гострих виступах ще хмурилися старі темні замки.

А внизу молоді сади й виноградники. Поміж ними білі привітні будинки Швайцарців. І все обперезано горами.

Куди не кинеш оком—скрізь застигає зір на холодних карбованих лініях, яскраво-білих, червоних і синіх.

Гори гнітять густими тінями вечорів. Гори благословляють радістю голубиною кожний сонячний ранок, коли сонце довго-довго вмивається й не натішиться собою!

Тоді серце голосно стукає в клітку й хоче спорхнути, полинути на верхів'я гір.

Стрункий довгоногий Григорій, легкий, як гірська сарна, хутко переходив із перевалу на перевал.

І не було втоми духові, і втома тіла була без міри солодка.

В невеличких тихих корчмах, у сзуїтських орденів любив спинятись. Там випивав кухоль холодного молока зі скибкою хліба з маслом; інколи давали свіжих яблук та винограду. Тоді серце наливалось соком.

І скрізь привітна зустріч, несподівана й цікава пригода, і скрізь бажаний гість.

Як приємно бути завжди в гостях!

І що, властиво, наше життя, як не радість перебування в гостях!

Треба ж пройти в ньому, як найлегше.

І що ми самі, як не тимчасові мандрівники на цій прекрасній планеті! Треба тільки спромогтись і знайти відміряну нам зарані стежку, „потрібне зробити не важким, а важке не потрібним“.

Товстий пузатий Жан Жак Русо на одній вілі сердито бубонів: „Я, *m-r Skovoroda*, розвалив би всі будинки, всі брудні оті ями-гноюки—наші Парижі, Лондони, Марсели й Відні, я б покидав усі прикраси, що натягують люди на себе. Ідїть, любі брати, на долини, в ліси, на простори голі, такими, як створила вас велика мати Натура, і будьте вільні, як вільними створила вас Натура“!

По дитячому наївні й радісні очі насмішкувато стежили за нудною одноманітно-густою розмовою славетнього, але молодого ще філософа. Інколи в синіх очах загорався гострий вогник, глибоко прорізував мур, що роз'єднував двох далеких людей.

І тоді Русові ставало холодно й неприємно від того надзвичайно дужого, гострого розуму, що зразу розрізує блискучу думку.

Що за і стота, що за дивний пастух, що прибився сюди з якоїсь незваної країни, „*Retite Russie*“, з сопілкою за поясом, неначе з якого ідилічного малюнку!

І чого він тут шукає?

Григорій уважно вслухався в усе. Але інколи за всім тим проскакувала якась насмішувата думка.

— А чому ж ти сам не роздягся й не пішов голим до Натури? Скинув би свій темно-червоний сурдут і пішов би. Виставив би своє товсте волохате черево й грівся б на сонці серед Натури. А замість того на гладь червотовстий ланцюжок з годинника, і на ньому теліпаються якісь грубі, важкі цяцьки.

З того розійшовся з Русом, думка сягала в нові просвіти. І було легко.

А проте все ж інколи дратував товстий поволочений ланцюжок.

У Німеччині, в численних князвствах великі студентські гуртки в перервах між дуелями за кухлями пива жваво обговорювали нові філософічні питання.

Ще жива була пам'ять Ляйбніца. Завзято сперечалися про можливість пізнання монад.

У Гановері, куди заглянув і Сковорода, тиха обгорожена могила в затінку лип, здавалось, мудро стежила за всім тим, що колишні, ще живі й суцільно монади внесли, як подарунок вічності.

Скрізь лежали рівні, чепурно оброблені лани. Буйна картопля поміж садами тяглася довгими смугами.

І було приємно стежити за цією завзятою дбайливою працею й нудно від цих одномаїтні - розпланованих ланів і садів із їх чепурною обгорожею.

Як і звичайно, Сковорода не вагався заходити в перший будинок у німецькому селі. Його зустрічали там спочатку підозріло.

Але за вечерею після випитого доброго пива, йшли жарти, інколи й грубуваті

— „Her Pfanne! Her Pfanne!“ Сковорода! Поставив на плиту, й шкварчить сало! Ха-ха-ха-ха! „Her Pfanne!“ Чого ви сюди забилися?

Сковорода залюбки розповідав про свою науку, мандрівки, про свою влюблену, нікому невідому країну.

— О, іа... О, іа... Наука — це добра річ! А якже, якже!

— А в Малій Русі хіба нема вищих шкіл студентів?

І Сковорода знову розповідав про свою *alma mater*.

Але в ній не всі науки добре проходять. А він хоче обняти все, дізнатися найкращого знання

О, як же, як же! *Kleiner Russe!* Такий маленький, зовсім маленький *Russe!* Але чому *Her Skovoroda* такий високий? Певне, він з високої Русі! Ха-ха-ха-ха!

Сковорода вчував, що його тут ніколи не

зрозуміють і спозаранку хапався, яко мога швидче, від йти.

Був і такий випадок. Якась дівчина, дочка німецького господаря на прощання нарвала й подарувала букет квіток. Скворода зняковів, почервонів, якось незграбно розкланявся, а далі кумедно засміявшись, просто побіг. А дівчина ще довго дивилась у слід йому своїми великими, спокійно-синіми очима.

І ця подія чомусь довго не виходила з голови...

Тим часом на середині Дніпра, не знати звідки, з'явився човен.

Старенький дідусь, увесь у білому й сам білий, із розчервонілим, іще моложавим обличчям, вимахував довгим веслом.

Коли човен під'їхав до берега, Скворода встав і привітався.

— Ти тільки сам тут і є, козаче?

— Здається, більш нікого, дідусю!

— Та я й сам бачу, що нікого. І охота ото клопотатися з-за одного, скажи на милость! Наче я в найми до кого став!

Дідусь, очевидячки, був зовсім невдоволений.

— І чого воно так, що опівдні нікого тобі й медом не закличеш до човна? Наче муха взимку—ні однієї не побачиш! А вже, як вечір, або ранок—тоді й не спекаєшся! Нач пляють тобі, як воші на кожуха. Це тільки ти якийсь чудний, козаче, що кудись поспішаєш.

І нащо б ото я турбував людей. Ліг би собі, спочив у холодочку. А на вечір я тебе б і перевіз!

Проте, нічого не поробиш. Дідусь захитав головою, закліпав віями й погодився таки. Григорій хутко зібрав усе своє збіжжя й сів у човен. Дідусь нап'явсь, одіпхнув човна від берега. Човен закрутився, і по тому легко пішов на середину.

— Звідки, козаче, мандруєш?

— А що таке?

— Та щось дивний ти дуже. Німець-не німець, жид-не жид, бурсак не бурсак, ну й на людину не схожий!

Скворода посміхнувся.

— Так собі, мандрую світами.

— Що ж, може діло яке маєш?

— Ні!

— То, мо, по святих місцях ходи?

— І до цього не маю охоти.

— Диви, ти! Ну, тоді чого ж ти блукав, коли твоя ласка?

Так! Ходив по науку в чужі краї!

— Чи бач, яке діло!

І дідусь раптом змовк і став пильніше гребти.

Тим часом човен допливав на другий бік річки. Хвиля тихпала.

З правого берега перед очима замаюрів Біїв у своїй дивній красі.

З густих садів і гаїв визирали поодинокі будівлі. Палац графа Потоцького зорив над самою кручею високими шпильми, білими заламами.

А над усім містом на сонці золотіли хрести Софії, Лаври, Китаєвої пустині й Видубецького.

„Це тихі затони“, думав Скворода, „де серце людське, як бджілка, напивається ласки божої. А в них живуть відгодовані, черстві серцем свині й хрюкають ще! О, Господи, Господи! Як то буває, коли людина не знає своєї стежки!“

Підпливали до другого берега. Вїхали в затон. Вода була тиха й спокійно виблискувала свічадом. Тіні човна й постатів у ньому пухко лягали в глибінь. М'яко, засмоктуючи хлопало весло.

Було тихо й затишно, й ні про що не охота було ні думати, а ні рухатись. А так, упірнути в глибінь думок і дрімливо дивитись у прозорі води

— А скажи, будь ласка, коли ти вчений чоловік,—перервав задуму дідусь,—я от звірив небо, плаваючи отут на річці, та ніяк не візьму в тямок, чого воно ото так буває: одні зорі жовті, інші сині, червоні, а то є й білі. Одні собі спокійно світять, інші все тремтять, бризкають, наче куди поспішають!

Що воно за штука така?

Чого воно так буває?

Скворода раптом прокинувся й заохотився розповідати.

— Чи бач яка штука! А чого вони так блимають?

А то, бачте, воли крутяться! Кожна зірка, або крутиться круг себе, або навкруги якоїсь більшої зірки, так, як наша земля!

— Хіба наша земля теж крутиться?

— А, якже. І вона крутиться круг сонця.

— А чи в тебе, чоловіче, в голові не крутиться?

Скворода здивовано поглянув. Але дідусь невдоволено говорив далі.

— Та де ж таки видано, щоб земля крутилася навкруги сонця, як вона стоїть собі на місці, що й не зворухнеш її?

— Та то нам так здається, бо й ми разом із нею крутимось.

— Таке! Тільки, мабуть, не всі крутяться! Щось ти такого почав, козаче, що й не второпаєш, до чого воно.

Він замовк, важко перебираючи в думках.

— А в Бога ти віруєш?—раптом запитав він.

— А чому мені не вірити?

— Ну мо й так! А то є серед вас такі, що не вірують.

— То дурні всякі, що думають, наче вони своїм курячим мізком усього дійдуть.

— Ну, може, й так. Я неписьмениий чоловік, не скажу тобі нічого.

І дідусь замовк, стиха хлюпаючи веслом. На березі Скворода вийшов, а дідусь поволі підплив у тінь під верби, й там задрімав на човні.

Скворода відійшов кілька кроків, роздягся і вперше за довгі роки викупався в Дніпрі. Потому він одягся, подивився в останнє на Київ, що топув у розпаленому бузовому тумані, й помандрував далі.

Дорога була відома ще з бурсацьких часів, бо добре зміряв її, багато разів мандруючи.

У Броварах переночував, а другого ранку, як тільки заревла скотина, йдучи на пастовень, подався далі.

О півдні вийшов із широкої смути лісів. За ними йшли розлогі степи.

Інкили траплялися пельові озера, зарослі очеретом, осокою, густою травою.

Ще майорили червоні маки в степу, жовтий дрік і буркун зорями розсипався навколо. В небі гуляли тужливі кібчики й шуліки.

Захоплене серце розливалось широким струменем невимовної радості. Хотів упасти, цілувати землю, притиснути до грудей усі трави й квіти, щоб один момент розлився у

вічність і послати в небо радісну хвалу твоєму.

В степу, в далечені якравіли похилі по-статі орачів, що поволі собі піднимали важку цілину, з насолодою гукуючи на воли.

— Геї, геї, сіромахи!

З ними й ночував інколи. З вечора варили кашу. Потім ще довго не засинали. В темряві, що так вабить до щирих довірливих балачок, довго оповідали різні пригоди, казки, чудні видовища. Отож, непомітно Скворода встрявав у розмову й починав оповідати за своє життя.

В степу літньої теплої ночі всі люди рівні. Але було особливо приємно відчувати близькою людину, що так дивно уладнала собі життя.

Тим то поведились зі Сквородою просто, але з особливою інтимною пошаною.

Потім якось непомітно один по одному всі засинали, закопавшись у траву.

Тільки Григорій довго не спав. Стежив за вогнями, що блимали в небі й горів думкою над великою загадкою вічності.

А в душі поволі сплітався й наростав один намір.

І від того серце боліло й голосно билось.

.....
Справжні ліси починалися тільки біля

Лубень, до Чернух зоставалося 25 верстов. Але Сковорода почував уже втому.

Проте в самих Лубнях не хотілося зоставатись, та було ще й рано.

Швидко пройшов вулицями, на хвилину кинув зором на Сулу, що розлягалась широкими луками й кривулястою стьождкою йшла кудись у глибінь половецьких степів. Під горою ще де-не-де тулилися поодинокі білі хатини міщан, а над ними важко лежали незграбні казарми Петра Першого й поруч із ними за пузатим козачим собором струнко піднімалися вгору високі білі колони зруйнованого замку Яреми Вишневецького.

Одним оком зирнув, чомусь засмутився й повернув на чернуський шлях.

За містом зразу ж починались ліси. В них плуталась сила вузеньких доріжок. Сковорода звернув на одну з них. Навколо йшли густі кущі, а над ними вининались у височінь старі дуби. Було зовсім тихо. Тільки на верхів'ях крикали ворони. Інколи з під кущів визирали сині дзвіночки, білі кашки, різнобарвні купала.

Дорога хутко збігала вниз.

У сутінку байраку, в глибокій тиші й прохолоді дзвінко співав соловейко, а його передражнявав шпак. Сковорода мимоволі заслухався. Раптом узяв сонілку й став грати на голос соловейків.

Соловейко на хвилину стих, а потім завзято почав переспівувати.

Сковорода засміявся й пішов далі.

Внизу поволі котився потік. Густі верби вкривали його похилими вітами, подалі йшли кущі осичини, важкі, тополі, де-не-де старі дуби.

Інколи вискакували до річки кози. Угледівши дивну, ворожу тварину, шулили на хвилину вуха, і раптом зривались і тікали в гушавину кущів.

По-де-куди траплялись поодинокі хуторянські оселі. Кудлаті собаки люто кидались на подорожнього, що відмахувався довгою карлчковатою палицею.

Трохи поодаль якась хуторянка, пристаивши долоню над бровами, довго стежила за дивним подорожнім, а тоді поволі йшла до хати.

На горі кидались у вічі невеличкі муріжки.

На одну з них падала смуга далеких просторів. За другим яром знов йшли рівні степи. В далечині майорили стрункі явори і пляма білого будинку, але гушавина лісу заступила цей краєвид.

Тимчасом сонце поволі сідало. Тіні на дорозі густішали, з кущів віяло нічною вогуватою прохолодою.

Деєь загавкав собака й стих. Сковорода прислухавсь й пішов просто на собаку.

Незабаром виринув тиц, за ним соломяна катрага, й ряди вуликів. Собака загавкав ще дужче,

За хвилину вийшов високий, кремезний вже підстаркуватий чоловік.

Сковорода наблизився й привітався.

— Здоров, здоров був!

Сковорода попрохав напиться.

— А хто ж ти будеш? — поспитав пасічник.

— Земляк, дядьку!—відповів Сковорода.

— Звідки ж ти й куди простуєш?

Сковорода сказав.

— Ну, то заходь перепочити трохи. А коли охота, то й переночувати можна, бо куди ж проти ночі до дому.

Сковорода радо зайшов. Великий грізний собака ще сердито гарчав, але потроху вгамувався й став махати хвостом.

Пасічник поважно зняв бриля й запрохав Сковороду до катраги.

В катразі було тихо й привітно. На долівці було розіслано свіжої соломи. Стіни дбайливо обставлено очеретом. За переплетинами лозини висіли коряки, рійниці, ножі різне приладдя.

Пахло медом та свіжою вощиною.

В кутку забилися бджоли й довго заспокойливо гуділи.

Сковорода випив води і з полегкістю передихнув. Пасічник увесь час уважно стежив на ним.

— Бачу я чоловіче, що ти гість не абиякий тут! Хто б ти не був, а переночинь часину, а я піду пошукаю, чим тебе пошанувати.

За кілька часу пасічник повернувся і приніс кілька стільників меду.

— Ось, козаче, шануйся, що бог послав!

Обидва сіли до вечері. Пасічник інколи корото запитував, видно міркуючи над словами Сковороди.

Згодом вийшли з катраги.

На пасіку лягли густі, пронизані золотою порохнею проміні, високі верховіття дерев золотіли в останнім сяйві заходу, і прискало й жевріло золотом небо.

До вуликів злітались останні бджоли. Залетіли в середину, вони тихо й розповідливо гули.

Обидва чоловіки стиха гомоніли і в розмові непомітно вийшли за пасіку. Вузенькою стежкою вибралися вгору, звідки йшло широке узлісся.

І знову встали ті ж самі степи, що було промайнули перед очима Сковороди, але цього разу широкі, безкраї, з густою каймою лісів по один бік, з самітними сільветами дерев десь на обрії.

Вечерня задума тихо лягала на степ. Десь у далечині над Сулою визирали білі плями Мгарського монастиря.

А степ поволі вростав у небо.

Григорієві приємно було розмовляти з діду-сем

Пасічник мав, як видно було з усього, живий допитливий розум, усім цікавився, усе розпитував, до всього мав свою думку й інколи гостро кидав її, але просто й широко,—по дружньому.

— Ну, що ж ти думаєш робити в нас, козаче?

— Хто зна, дядьку! Ще не знайшов своєї стежки!

— Чого ж так? Стільки шукав і незнайшов?

— Що довше шукаєш, то трудніше вибирати. Думка така, щоб хоч трохи де-чого розповісти людям.

— Гм! Чи тож приймуть тебе?

— А чого-ж не приймуть? Усякому одміряв Бог частину свого розуму. І всяк розумну думку приймає.

— А на що вона йому? Все це зайве, козаче! Ти краще розкажуй, як треба гарбузи садити, як за скотиною ходити, за пасікою! Тоді тебе приймуть і скажуть, що ти корисний чоловік. А то що твої слова! Ти будеш говорити про бога, чисту совість, правду

людську! На що й кому вони здались? Хто тепер живе по правді, хто шукає її? Нема її, ніколи не було й не буде!

— В кожного живе вона в серці. І колись настане час: прокинеться людина,— а навколо ранок, сонце сміється. І засміється людина з радости великої й спізнає свого Бога, своє щастя.

— Ех, горе тобі, козаче, буде! Будеш ти отак блукати світами й ніде не знайдеш притулку собі. Гіркий тобі випав хліб!

— Я не женуся за ласощами, за хлібом легким..

— Та все ж їсти тобі й жити якось треба!

— Всяк знаходить собі поживу в житті. Жодна тварина під Божою рукою не загине без його на те волі.

— А все ж, скільки їх гине що-дня! Ти глянь: коло кожного вулика падають мертві бджоли. Хіба-ж вони грішні в чому перед Богом?

Сковорода нічого не відповів, тільки сумно посміхнувся.

Навколо лягла м'яка сутінь степу. Поволі розгоралось зоряне небо.

І знову Сковорода заглянув у безмежність зоряного світу, пронизав на хвилину тужливим зором блимливі вогні — і злякався.

Як і раніш, повстала велика безконечна загадка вічності—і гнітила, своєю неясністю, непереможною волею.

— А проте, дивися сам, козаче, — м'яко додав пасічник, — я чоловик простий, не все мені видно! Може й знайдеш собі щастя.

Сковорода тепло й вдячно поглянув йому в вічі, широко посміхнувся, але нічого не відповів. Тої ночі солодко спалося у свіжій повітрі катраги

Тихо співали нічну пісню бджоли. Десь далеко чийсь пташині покльві скарги капали в сутінь ночі. Тільки дуб тасмиче шумів листом.

Вранці обоє знову загомоніли. Згодом сіли до сніданку й довго снідали.

Після сніданку Сковорода зацікавлено оглянув пасіку.

— Ти знаєш, казаче, як буде тобі охота, — навідуйся сюди, коли лютягне! Тут можеш собі спочити, можеш читати, писати. Що хочеш роби, та й погомонимо трохи!

Попрощалися вони тільки, як сонце повернуло на вечір. Снека спала, і Сковорода, спочивши, хутко й бадьоро пішов до дому.

Многа закуталась уже густим туманом. На березі спали гуси, захбавши голови під крила. Закрекотили тривожно качки, сонно загавкали собаки.

В маленьких віконцях хат блимали сірі вогні каганців.

Сковорода пройшов давно знайомою дорогою в містечко, минув корчму на майдані. Далі вузькими кривулястими вулицями заховався в темряві. Було тихо навколо. Від невиразного хвилювання серце голосно стукало в грудях.

Увійшов у двір. Було порожньо. Ворота й хвіртка щільно причинені, але мотузки на них струхлярили.

У дворі періє спориш.

Город укритий густим, застарілим бур'яном. У маленькому садку кволо п'ялися з поміж трави поодинокі куці квток.

Пахло старою пустою.

Григорій хвилину постояв, прислухався, далі рішуче підійшов до дверей і натиснув. Вони були замкнуті. Тихо наблизився до вікна, заглянув. Було порожньо й темно.

Ще нічому неймучи віри, голосно постукав, але до нього ніхто не обізвався.

Тоді — неможливе стало ясним і цілком певним

Те, що за ці роки навіть не спало на думку, сталося — просто й несподівано.

Ще раз в останнє рішуче постукав. А далі безсило спустив руки і став прислухатись.

У сусідському дворі рипнули двері — хтось ввійшов на двір.

Григорій підійшов і привітався.

— Хто там?—поспитав жіночий голос.

Григорій обізвався.

— Та чи це не Грицько? Ох, лишенько, Звідки ж ти взявся? А ми вже гадали, що тебе й на світі нема. Ось який час, а про тебе ніякої чутки. То було коли-не коли та й покажешся, а то зовсім не видно.

— А де ж наші, не знаєте?—поспитав Григорій.

— Які ваші? Та хіба-ж ти нічого не знаєш?

— Та ось стукаю, стукаю, та ніяк не достукаюсь.

— Е, братіку рідний, не достукаєшся вже. Хоч скільки вже не стукай—не встануть, не обізвуться.—І жінка почала плакати.

— Як не встануть?

— А так, соколику! Подякували тобі краєнько!..

Те все, що так міцно давило коло серця, раптом розлилось і пішло тонкими струмочками крізь серце в горло, звідти виступило на очі.

Від того стало легше.

— Коли ж це сталось?

— Та вже три роки.

— Ну, а Андрійко?

— А Андрійка, як сирітку, забрали тут одні заможні люди за пастушка. Так він, сер-

дечний, захорів на голову та й пішов слідом за батьками.

Щось упало важко кудись у глибіню прірви. Від того було на душі м'яко й тужливо.

І хотілось довго-довго гомоніти з цією жінкою.

— Так би й не влізала тебе,—придивлялась жінка,—не то пан, який, не то німець.

Сковорода нічого не відповів і розпитував далі.

Вони ще довго розмовляли. Згодом Сковорода поспитав про тітку Секлету, материну сестру й пішов до неї.

Тітка довго плакала, тиснула довгу шию Григорія до себе, обливала сльозами й примовляла.

Потім почалися довгі родинні розмови.

Другого дня ще зарані Григорій пішов на кладовище.

У самім кутку, сливе поруч лежали дві могилки. Хтось устроїв недбайливо два кущі червоних порічок. Але пильніше оглядаючи, Григорій побачив кілька рядків барвінку в головах матері.

І це особливо втішило й розхвилювало.

Згадалися давні дитячі часи. Літніми днями ходив на поле маленьким хлопчиком.

Мати полола, зігнувшись, потонувши в колосках пшеениці.

Григорій робив пічурки на дорозі, в поросі садив баштани. А далі від нудьги виходив на могилу.

Там на обрії в розпаленому повітрі мріяли якісь дерева з вузькими прогалинами.

За ними було якесь прекрасне казкове життя.

Не треба там ні пшениці полоти, ні важкої роботи робити, ні жити в тісній хаті, ні слухати довгі скарги й клопоти.

Якось проходив дорогою в солом'яному брилі, в сірій рясі дякон, широко розмахуючи палицею.

Григорій мріяв:—взяти б палицю в руки й так само розмахуючи, піти туди за обрій, куди полинуло щасливе життя.

І тоді зразу ж випадала з рук тонка стеблинка бур'яну і ставало моторошно.

І сіріли виснажені зелені лани, і вся земля вставала перегорілими полотнищами

І мати виглядала злиденною вбогою постаттю.

Хотілось кудись утекти, заховатись під горбом у високу траву й зникнути там, заснути.

Зі старим батьком їздив у поле. У мріях спліталися літні зоряні ночі—і чомусь драгував потертий, запорошений бриль батьків, старі вибійкові штани й маленька кобильчина, що пнула під гору.

Тепер знову повсталала та ж сама нудьга, але ще глибше різала серце. Широка смуга прозорої мли, що слалася на обрії, раптом розбивалася на дрібні скалки, як голки скла, й застилала весь світ великою нудьгою.

Нудьга потроху сунула й сунула, як потоки великої поводи.

Але навколо було спокійно. У глибокій тиші розпаленого повітря тихо шелестіли вишні, похило журилися старі хрести.

Тіні померлих, виснажених хліборобів парились на сонці.

„Хто знає, що думали старі, як помірали. Які слова злетіли з їхніх вуст в останній момент. Хто знає, може якийсь заповіт єдиноцінний і правдивий залишили—і він безсило розтанув у повітрі“.

З такою думкою Сковорода повертався в село.

І те почуття нудьги, що так раптом прорвалось на кладовищі, знову заговорило.

Десь нудно кудкудакала курка, рохкала свиня під хлівом, грючучись на сонці—всюди були пообношувані тини. На майдані біля корчми стояв гурт селян, стояв годину, дві й важко перетирав нудні, нецікаві розмови.

І від усього цього чомусь до нестями скигло серце. Хотілось утекти, або ні—розвалити, розворушити цей замертвілий спокій.

Згадався Райн, білий, рвучкий, із шумливими пінявими водами, з білявими, осейними верхів'ями гір, що тікають у глибини неба, що ваблять дух у височинь.

Увечері прийшов далекий родич Пилип Скородода, старий начотчик, в окулярах, із товстою біблією.

Розгорнув книгу й почав сперечатися з приводу текстів створення світу. Григорій жваво захищав нові погляди, Пилип тупо обстоював свої думки. І суперечки, що далі, то розгоралися.

— Та й що там казати, — я бачу, ти дуже мало тямииш у цьому! — скінчив Пилип. — Ковалівський піп теж із бурсаків, так він куди краще за тебе знає.

Григорій лукаво посміхнувся.

— Ти щось од німців набрався нового духу! Куди тобі, — а я думав — підеш у попи!

Пилип, очевидно, був незадоволений і хутко вийшов із хати.

— Ну, що ж думаєш робити? — поспитав якось дядько Гнат, чоловік Секлетин.

— Не знаю! Якось не думав.

— А чого так? Що ж тут і думати! Як на мою думку, — сідати тобі на батьківському ґрунті. Ґрунт добрий. Оженишся, поставиш нову хату. І будеш собі хазяїнувати. Святе діло, я тобі скажу! А там, гляди в пошу, або на якусь громадську посаду оберемо.

— Кожний знає своє, дядьку — відповів Григорій.

— А що, може, не так?

— Це щось не про мене.

— Легкого хліба шукаєш?

— Ні, не легкого, а не хочу черева набивати гноєю. Не хочу духа припинати, як коняку до стійла.

— Однак без цього не проживеш!

На тому розмова й скінчилася.

На село Григорій виходив рідко, але там ішов вже поговор.

Гомоніли, що Григорій перекинувся на німецьку віру, тому й ходить по німецькому.

Вставав Григорій рано, виходив на двір і йшов далі в степ, у затишні байраки. Бачив, як сонце сміялося до роси, як земля благословляла новий день.

Новий день! Це народження зовсім нового світу, нового життя!

В цьому великому світовому колесі скільки за ніч сталося великих подій!

Народилися нові істоти і з радістним криком простягають маленькі рученята.

В цю пору десь у світовому просторі повстали з космічних туманів нові сонця, і благословили цей величній момент, якого ще не було в вічності, — і засміялись.

А тоді подались у простір пройти призначену путь.

Йшли великі потоки життя з грудей Одвічного.

І захоплене серце Григорія радісно до сліз тріпалося в тонкій клітці.

Виймав сопілку й починав істиха грати.

Навколо паслися гурти товару, овець.

Зацікавлені діти підходили ближче та за кілька кроків ставали й слухали.

Григорій думав.

„Кожен ярк, кожен байрак, кожний клаптик землі має свою, властиву йому одному прикмету, свій власний клаптик душі.

Той, хто спізнає цей клаптик душі, той відчуває великий дух вічності, розпоршений скрізь, по всіх живих просторах світу.

Що є вічність? Це споконвічна сила, що породила тумансеті, бо мусіла створити їх не думаючи, про них. Але в кожній монаді цих туманностей лежала нова можливість безконечної творчости, початок величезної путі, що знову призведе в первісне лоно, на перси вічности.

І тому треба спізнати в кожному подиху життя голос вічности—тоді стане велика світова гармонія!“

І від цього ставало радісно, і весь світ навколо прибрався в пишні дівочі барви.

Дівчина, що йшла з свічкою на лісові поляни, радісно усміхалась — тінь од неї танула в білих пасмах світу.

Дні пішли одноманітно й нудно. Григорій відчував, як поволі вплітається в серце тиша й спокій, думка вкривається намулом, дрібні клопоти зростають. І ставало страшно.

На селі колись хтось засміявся з убрання— „Німець лопуцьковатий. Забув і хреститись“. Ця дрібниця чомусь уразила. Дома дядько сказав:

— Скинь ти, будь ласка, оцю машкару. Хоч стапеш на чоловіка схожий.

Нашвидку зібрали сувал сукна й пошили одяг.

Одного разу зовсім спокійно, наче йшов куди недалеко, зібрався в дорогу.

Хутко попрощався й пішов.

Згадав, що в золотоноській сотні є приятель з бурси, Корній Загнида,—й пустився до нього.

Дорога була легка й приємна. Відчував, що раптом з чимось порвав найлюбішим, і від того стало легше.

Другого дня над вечір був у приятеля.

— Грицьку! Це ти? Де ти взявся? От так окаяня...

Приятель справді по щирості зрадів зустрічі.

— Ні, ти скажи на милість! Грицько Ско-

ворода! Я таки часто згадував: де він подівся? Гляди, ветругнув яку штуку! Таж воно й є! Взяв та й утік за кордон набувати знання. Ай, молодчага!

Корній Загнида жив старим парубком. У просторому козачому господарстві поралася стара бабуся. Скрізь було помітно старий господарський лад, але занехаяний у молодого господаря.

Після короткої розмови вони вийшли в простору хату. По під стінами стояли чепурні лави, по стінах — чисті миснички, полиці, рушляки.

На одній полиці стояла купка книжок.

Але на підлозі валялося сміття. Видно, сам господар дуже мало дбав за це.

— Ну, чим же мені тебе шанувати! Випити хочеш, признавайсь по правді?

Але Скворода рішуче зрікся.

— Ну, так і знав! Тобі тільки в монастир — я не знаю, чому ти не пішов? Ні дівчат, ні горілки! А я, братухо, почав підити потроху, особливо, як трапиться добрий чоловік. З нудьги більш, нічого робити! Біля хазяйства панькатись не маю охоти! В попи йти не збираюсь. А так, сиджу оце й для спочинку та розваги читаю Овідія.

— І в цьому маєш гармонію душі? — поспитав Скворода.

— Яка там у дідька гармонія! А що ж мені

більш робити? Що, я маю якийсь хист великий, чи що? Ех, братухо! Все це — ні до чого! Згниємо, помремо всі! На що тоді турбуватись, на що клопотатися? Краще ні про що не думати, а так — шукати собі щоденної розваги!

— У кожного своя вдача, — знехотя сказав Скворода.

— Ну, а що ж ти маєш робити, друже? Яку мету собі поставив? Ти ж голова, Боже мій! — сказав Корній Загнида.

— Не знаю. Ще не думав. Якось теж не знаходжу собі стежки.

— Боже мій! Хіба ж можна! Стільки вчився, таку маєш науку — без діла! Хіба ж то можна? Можна сказати, сам як мандрівна академія!

Корній Загнида порадив Сквороді вступити до Переяславської семинарії за навчителя. Скворода погодився.

Загнида написав листа до інспектора бурси, і Григорій на другий день, попрощавшись, пішов до Переяслава.

.....
Єпископ був людина ретельна, дбайлива. В бурсі за всім доглядав сам, нікому особливо не довіряючи.

Сквороду прийняв і почав зразу ж повчати. Говорив старі думки, відомі Сквороді ще з часів бурсацьких.

Григорій скривився, обережно подав кілька своїх уваг, але гострих і рішучих.

Єпископ почав уважніш услухатись, розпитував про закордонне життя.

Григорій помалу, але коротко, ні на хвилину не порушуючи серйозності в голосі, почав розповідати за свої мандрівки.

— Але закордонне життя не пристало мені до вподоби, бо тамошні люди більш за земні блага дбають!

— Так, так, сину мій, починають там вольнодумувати! Все це дуже шкодить людині. І я тобі, сину мій, раджу не йти за цими хи-мерами чужоземними! Навчай, як завели, як поклали отці!

Сковорода знову скривився. Але далі тихо засміявся й нічого не сказав. Потому мовчки вклонився й вийшов.

В маленькій хатині, з зів'ялими квітками на лутках, у низеньких напів-круглих вікнах Григорій завзято працював складаючи лекції пійтики.

„Образ—це символ, це відбиток у слові переживань. Це дух Божий, що розсіявся в природі, а людина відчула його й одбила в слов

Думка складалася за думкою. І в міру того як вони розвивались, геть далі відходили всі старі підручники, безглузді, тупі й нудні

І хотілось усе це розламати, просто викинути на смітник, а натомість вкласти живу душу.

Лекції проходили, жваво й свіжо, й перший час Григорій поза ними, поза власною працею нічого не бачив.

Та що далі—Григорій став помічати, що бурсаки просто при звичайлись і до його лекцій.

І тоді стало ясно, що загальна нудота навчання насунула хмарою й на його лекції.

В аудиторії сміялись, на задніх лавках перекидалися папірцями, малювали карикатури.

Одного разу Григорій це зауважив, а в відповідь на це хтось грубо засміявся.

Більшість навчителів були жонаті, мали численні родани. Розводили свині, кури, збирали великими лантухами борошно й усім цим тішились більш, аніж наукою.

Якось покликали Григорія на родинне свято до інспектора. Туди зійшлися сливе всі навчителі. Чекали ректора й єпископа, але ті не прибули. Тоді вечірка пішла жвавіш.

Хтось на старій фісгармонії вигравав церковні мотиви. Хтось заспівав української пісні, заспівав—і замовк.

До Григорія підійшов його колега з молодших клас.

Розбалакались.

— Чому вам, колего, навчати якихось закордонних химер?—поспитав навчитель.

— Тому, що я вважаю це за краще!

— Але ви цим самим odchодите од заведеного порядку.

— Його заводили такі ж люди, як і ми з вами.

— О, то ви високої думки про себе. Їх склали мужі світлого розуму, божеської думки. А ви хочете з ними зрівнятися?

— Яблуня повинна давати свій плід! На що-ж людині його ховати?

— Не всяка яблуня добрі яблука дає!

— Але не всяка свиня може на них як-слід розумітись!

Це було так спокійно й безневинно сказано, що колега лише здивовано поглянув і не знав, чи образитись йому, чи засміятись. Далі мовчки в'дйшов і після того більш уже не звертався до Сковороди.

На третій день від єпископа прийшла грамота з гострим повчанням. Прочитавши, Григорій почервонів, очі йому гнівно загорілись.

Рішуче написав кілька слів на недбайливо відірваному клаптику паперу й передав послушникові.

Спокійно, з лукавою посмішкою розгорнув папірець єпископ, прочитав і знову між гнівом пробігла на устах тиха усмішка:

Alia res spectrum, alia res plektrum!

Згадав ці слова.

— Ах, собачий син! Одна річ патерия, инша-сопілка! От загнув чумака.

Тоді так само вийняв клаптик паперу, чітко й поволі вивів кілька літер—

— Не живяпе посеред дому мосго, творий гордино.

Віддав папірець келейникові й замислився.

— Мабуть утече. Справді, що втече! А шкода хлопця. Щирий і завзятий!

Тоді поклав спокійно хреста на повні, мов жіночі груди, зітхнув і сів за папери.

Григорій дістав листа, так само ласмішкувато розгорнув його, прочитав, усміхнувся й похитав головою.

— Ех, туполобі рясофори, годовані свині! Далеко вам, щоб нести високе насіння знання! Засохли, загрузли у власному гної.

— Відповіді, брате, не буде? — тихо поспитав послушник.

— Піди, поклонись своєму владиці й скажи, що Григорій пішов гуляти!

Після того хутко зібрав манатки, склав книжки. Прив'язав сопілку до пояса, розшукав свою високу карлючкувату палицю й вийшов. Ішов легко, повільно, не почувавши ваги на плечах.

Зустрівав по дорозі гурти селян, ясні сади, білі хатки, що тонули в них.

І вьому радісно по дитячі посміхався.

У списках семінарії на виплату пенс і за той місяць проти імени Григорія Сковороди зоставалося порожнє місце.

В Тамари Сковорода був недовго. Спочатку мав спокій чепурного мастку, що привабливо визирав білими плямами крізь густи куці яворів.

Найбільшу насолоду мав, коли міг одійти далеко від будинку на леваду й там, сівши під дубом, дивився в безкраї обрії степів. Там виймав соплку й стиха вигравав любі мелодії. Тоді степ прибирався в дивні смутні чари і, здавалося, вслухався в пісню самотнього пастуха.

А за всім тим усе дратувало в будинку.

Господиня була завжди заспана. Інколи, не соромлячись юнака, виходила в брудній одежі й довго й грубо лаяла кріпаків.

Сам Тамара, високий, повний чолові'яга любив більше полювання. При кожній нагоді охочий був у товаристві випити, а тоді голосно сміявся й розповідав непристойні анекдоти.

Щотижня бували бали. На бали з'їздилися з усієї околиці пані, довго пили, шумно співали. А потім, розвалившись, де

кому довелось, хропли п'яні до другого півдня.

А ввечері Григорій чув тихі сльози дівчат та придушені прокльони. Щось дратувало в середині, й хотілось багато наговорити комусь образливих слів.

До хлопця був прив'язаний. На повному червоному обличчі зорили чисті, розумні очі. Вдивляючись у них, думав інколи:

„Звідки вони взялися такі чисті? І як може зберегтися в них чиста душа, коли навколо така багнюка?“

Тому ревно беріг і охороняв його від усього, що було навкруги. У вечірні часи, як небо сідало зорями на степові простори, йшов невідомою стежкою просто в темряву й думав:

Чому така нудьга давить йому серце весь вік? Чому не може осістись десь і жити мирно?

Хтось гнав його назустріч загадковій усмішці, що лягла коло уст у дівчини, в той дівчини, що пішла лісовою стежкою.

Чому вона так вабить до себе?

І згадувалось ще ясно-глибоке небо вересня, коли йшов до Київської бурси.

Чому замерла та широчінь бажань?

Одного разу був особливо подратований на лекції з сином Тамари. Хлопець відчув це і весь час насторожено чекав і плутався в відповідях.

— Слухай, у тебе свиняча голова на плечах, коли ти так міркуєш!

Ображений хлопець з очима, повними сліз, вибіг із покою.

За який час з'явився ключник з повними баками.

Зневажливо усміхаючися, сповістив волю панову.

І так само з легкою усмішкою прийняв Скородо панові слова й відійшов.

За ворітьми скинув чоботи й пішов, легко ступаючи в теплий літній порох босими ногами.

З неба ясними китицями звисали зорі. Там хтось творив велику розгадку життя.

І боліло серце, що не може відчутти й зрозуміти цієї останньої правди.

На душу лягло багато ланів, підперезаних байраками, лісамд,—затишні хутори, поодинокі зустрічі й пригоди.

І все це змішалось, переплуталось і в усю цьому треба було розібратись.

Тому легко пішов на пропозицію зістатись у Харкові.

Там був бажаним гостем. Усюди багато говорили за нього. Григорій знав, ане не цікавився цим.

Відчував, що поволі в тиші хатньої праці злагодиться все, засне та хроблива нудьга,

що повсякчасно ссала під серцем, і тоді простелиться ясна радісна дорога.

В чому зміст життя? В радості, у прийманні сонячних байраків, холодних ясних ранків, свідки зорить нове слово, нова пісня вічності.

Тому було приємно всмоктувати у власне серце нові соки життя й пити його.

І була радісна ця перша перемога! Як легко тоді їхати, коли загнуждаєш своє тіло, своє життя!

Тепер усе йшло врівноважено, розмірковано, розраховано.

Вставав, як тільки червоний схід зазирає у віконце, зазирає і сміявся.

Тихими пішоходами йшов на прогулянку. І думки тоді були повні, свіжі, всі в росах.

Не міг утерпіти. Заходив до гаю й там, притулившись до деревини, сівав і впивався губами в сопілку.

І звуки самі йшли. Й нові мелодії виривалися легко з грудей, без задуми, не затримуючись.

Хто знає, звідки приходили вони?

Тихий струмок, росяне листя й збентежений соловейко вслухалися в цей радісний спів і несли цю нову звістку далі й далі.

Тимчасом у місті починався шум. Ішли перекупки на базар, заспані школярі й урядовці поспішали з околиць, гучно ляскав

батою пастух, кричав зорю вартовий москаль, і починали в соборі дзвонити.

Сковорода знехотя відривався від сопілки і йшов додому. А розбуркані думки, поспішаючи, снували нову тканину.

І тоді була вщерть налита душа радістю. Хтось проходив свіжою стежкою між ним і ясними байраками, а йому в груди вливалися свіжі соки, повні пахощів серпня.

— Все залежить од людини, — думав Сковорода. — Її божеський розум все може осягнути, її воля може все перемогти.

Отак люди, страхаючись у серці смерті, виховують себе в одній думці і забивають її глибоким клином у розум. І тоді та думка стає новою метою, що освітлює весь зміст життя.

Яка може бути нудьга, коли навколо усюди розсіяний світ вічності, її творчий дух!

Треба це відчутти й повірити глибоко, на смерть.

З тою легкою мелодією, що напружує тіло, як гірське повітря, заходив до себе в кімнату й під вражінням усього пережитого складав нові пісні.

Вони родились, не знати звідки й сами склалися в рядки.

Нова гармонія зливалася в один могутній потік, що йшов у безконечність. І в цім напруженні не знав часу й простору.

Вічність раптом застигала тоді в однім моменті. І вже більше нічого не було. В обличчя дихав хтось незнаний, нерозгаданий, незрозумілий і наповнював серце вщерть.

Поволі, роздумливою ходою, в рудій чепурній свитці з широким коміром, не то чернець, не то дяк, не то бурсак, не то чепурний есялянин йшов на лекції до колегі.

Вони здавались тоді, як зовсім далека справа. Інколи в око падали поодинокі постаті. Вони зацікавлено вдивлялись в обличчя чудної людини, що спокійно, роздумливо мандрувала з книжками під рукою. Сковорода мимоволі кривився й швидко проходив.

У класі вибірав і стежив очима, хто більш пильнує його слів. І знову було неприємно.

Тупі зморені обличчя нудно вслухались у далекі, незрозумілі для них слова.

Тільки інколи перекидався теплим поглядом з м'яким мрійним юнаком Ковалинським — і тоді юнак, розчервонівшись, схилив набок голову й хутчій спускав очі на лаву.

— Друже Василю! Ти сьогодні прийдеш до мене?

— Коли лекції скінчаться?

— Як і завжди.

І юнак знову хмурився й червонів.

Серед учителів Григорій, жартуючи розповідав, як він дригав ногами, коли його, зв'язаного, везли вдруге до Тамари.

І вчителі голосно сміялися.

Непомітно переходив до філософічних дискусій. І слова лились, наче щира, трохи схвильована дружня доповідь.

Увечері сів за стіл. Кухлик молока, куплений на базарі, окрасць хліба, яєчка.

Як небагато потрібно людині!

Аби дух горів, не вгасаючи.

Хтось стукав у двері.

— Ти вже прийшов, друже мій? Ну й добре, добре! Я кінчаю свою трапезу!

Юнак закохано стежив за „Сковородою. Сковорода думав: „Все залежить од волі людини. Волею все можна перемогти“.

Йшли гуляти.

— Ти боїшся кладовища? Га? Й досі?

Юнак червонів.

— І не сором!

— То... моя тітка як померла, ще довго тіль її блукала й часто кликала нас. Ми тоді дуже боялись. Думали, що за нами вона прийшла.

— Стульгуси ви! Хіба ж може тіль, прах прийти до людей. Чому ж вона мусить змінитися, бути ворожа, чому вона по смерті мусить стати лихою, коли живою була добра?

Так поболі примували на кладовище.

Юнак намагався про щось заговорити.

— Сьогодні, дорогий учителю, мені знову було сумно!

— А чого так?

— Боліло серце за вас.

— Знову щось брешуть?

— Кажуть що ви перейняли німецьку Єресь і хочете насадити її в нас. Де хто з люттю махав кулаками на вас. Сковорода сумно хитав головою. Попри тонких вуст непомітно складалася болюча посмішка.

Вони йшли до кладовища. Крізь густі дерева проглядали білі мармури монументів, а поміж ними визирали прості дерев'яні хрести.

Десь далеко в степу сідало сонце. Темні разки лісів хмурились у густих проміннях.

Світ був жовтий, кволий. Він поволі розсипався на рівних просторах, переплітаючись з густими тінями.

Сковорода глянув у далечінь і прищурився.

І раптом повсталася в голові думка: хіба не нагадує захід сонця смерті всього світа.

„Захід сонця. Вечір. Сумні мелодії вечірньої служби“.

Це постійний натяк на смерть життя. Коли охолоне земля, і всі простори відкри-

ються крижаними горами, мертвими долинами, жовтими пісками. Смерть велика, світова. Спокій і застиглість довічна й непорушна“.

Чомусь холонуло біля серця. І знову впричала жовта, як піски пустелькі, нудьга. Воно лирилася з глибин серця, розпливалася в просторах, заливала все холодним жовтим мороком і непорушністю.

Куди тікати від неї, куди тікати від самого себе?

Холод і нудьга! Нудьга в непорушності, застиглість!

„Все це дурниці. Воля все переможе. Треба власну натуру добре загнудзати. Тоді нічого не буде страшно, розіллється ясно в душі голос ранкового Бога, Бога молодости, Бога народження світу, Бога юного, радісного, п'яного радистю Ваха“.

Так думав уранці Сковорода.

Увечері виступав в аудиторії Колегіума. Перші слова лекції невиразно складались у голові.

Але коли ступив на катедру й оглянув слухачів, вони знову повстали ясною лавою:

— Увесь світ спить!

Та ще не так і спить, як то про праведника сказано: спить так, що як і впаде, то не розіб'ється.

Ні! Світ наш спить глибоко, мов прибитий. А наставники, пасущі Ізраїля, не тільки не будять, а ще й приговорюють: спи, спи—не бійся! Місце добре—чого боятися!“

І справді, перед ним сиділи тупі, розчервлені від жиру обличчя. Посходились більш з цікавості до самої особи Григорія, а не до змісту лекції. — Сиділи й дримали. І, певне, згадували смачну вечерю, грубі жарти й хвилю.

Не вже ж хоч одне слово до них дійде й розворушить сонну думку?

Шипіли скрізь захоплено, з веселими вогниками в очах, перешптувались, потирали руки.

— Чули, що Грицько говорив! От так штуку вповор! Усіх нас еретиками обзиває! Хі-хі-хі!..

— Де? тут чи що? Як же це сталося?

— Як, а на лекціях? Хіба не чули?

— Це цікаво! Розкажіть!

— А як же, як же! Самого преосвященного так устругнув, що держись!

— Хі, хі-хі! А губернатор тільки радіє! „Це, каже, мій приятель. Григорій—святий чоловік. Добре зробив, що одчитав годованих ченців“.

— Ну, а що ж, ті мовчать? Злякались?

— Ні, чекають, що він далі скаже! А я вам

признаюсь! — Григорій таки справді заразився ерессю. Так і тхне від нього німецьким вольнодумством.

— Ну, то вгатять його, сердечного, кудись у монастир.

Палили люльки й тихо розмовляли.

У жіночому гурті йшли свої розмови.

У затітку колониadi вимахували віялами, обговорювали останні моди паризької майстерні й цокотіли.

— А він зовсім симпатичний.

— О, кругом мілашка!

— І ще зовсім молодий!

— А очі як горять, як у святого!

— Хотіла б я з ним ближче познайомитись!

— Він зовсім чудно живе.

— Так, як чернець?

— Ото—чернець! Він кращий од усіх ченців! У ченців ласі очі!

— Хотіла б я знати, як він із жіноцтвом поводитьсь!

— О, він його дуже боїться!

— Дивна річ!

— Кажуть, він, тікає від жінок.

— Ха-ха-ха-ха!..

— Що за питання?

— Цікаво! Це дуже цікаво!

Радісно, повільно плавав дзвін, як великий

орел на сонці.

Сонце сміялось. Купалось у порохні дороги. Стиха шелестіли явори.

Будинки міста ще спали.

З тихою посмішкою йшов Сковорода.

Спірався на високу карлючковату налищу, грохи нагинався вперед, витягуючи довгу шия й сміявся. Зацікавлено оглядав місто, наче вперше бачив його.

І йшов далі, за місто, на росяні простори.

Щось радісно холонуло в серці, холонула радість, міцніла, щоб навіки світити по всьому світу.

Тихо шепотів:

— Певне це, Господи, настав мій час!

І схвильовано дитячим сміхом сміявся десь у глибині грудей.

По дорозі зустрів старого лірника.

Пристав до нього, поволі розбалакалися.

Попрохав лірника заграти пісні. Лірник неохоче згодився. Сковорода почав грати своїх. Лірник став услуховуватись, нахиливши голову. Далі перейняв і заскиглив своїм голосом, хрипливим, повним нудної скарги.

Сковорода сарнився, тихо засміявся, але промовчав.

Тепло попрощалися.

І довго лірник думав про чудну зустріч.

— Хто знає, може, янгол спустився в

образі дивної людини, щоб навчити його цих пісень.

Лірик каявся. Більш не буде так багато пити.

— А проте... Велику слабість має людина.

В затінку густої верби, недалеко розправи сиділи селяни, палили люльки й так собі розмовляли, перебираючи старі, давно всім відомі думки.

На обрії широких шляхів з'явилася висока постать.

Постать наближалась, зростала. Бажачки раптом стихли. Всі повернулись і почали вдивлятися.

І зав'язалась розмова.

— Хто б то був?

— Хто його зна! Якийсь прочанин!

— Або, просто подорожній.

— Ні, то, гляди, чи не Григорій.

— Який Григорій?

— А Варсава!

— Скворода?

— Атож!

— Хто ж то є?

— О, то дивна людина! Можна сказати, свята!

— Хто ж він такий? Дурненький?

— Сам ти дурненький! То дуже розумна, вчена людина!

— От як!

— Атож! Він, кажуть, учився по заграницях: і в Німеччині, в Італії, і у Французів. Усі мови, які є на світі, зна.

— Куди ж то він простує?

— А Бог його знає! З села в село, з кінця в кінець. Скрізь ходить, усе бачить, усіх навчав.

— І ото так живе?

— Так і живе. Ні про що не дбає, тим і щасливий. Міг би мати чини великі, в пани проскочити.

— Кажуть, цариця якось до нього: „чого тобі треба, рабе божий Григорію, усе дам тобі за твій розум, тільки скажи — озолочу тебе, зроблю великим паном“. А Григорій поклонився й одрік: „Нічого мені не треба. Дай мені волю, щоб я ходив та простий народ навчав, як краще жити“. З тим і залишився.

Тимчасом постать наближалась. Всі вичікуючи слідкували.

Григорій наблизився, на хвилину спинився, привітався. Всі з глибокою пошаною зняли шапки.

— Стомилися, Григорію?

— А стомився, мої голуб'ята, стомився. Спека велика.

— Сідайте до нас та спочинете в холодочку! Усі посунулися. Григорій сів. почав ви-

тирати хусткою шию. Хтось приніс кухоль води.

Григорій випив, витерся знову й оглянув гурт.

— Ну, що ж ви поробляете тут, люди добрі?

— Спочиваємо тут, Григорію, в холодочку.

Роботи немає—чекаємо жнив.

— А то так! Робота важка в жнива! Треба сил набиратися.

— А я вам так скажу, Григорію! Нема важчої роботи, як хліборобська. Робиш, як віл, а живеш у злиднях.

— Всяка робота, голубчику, важка, коли вона не по тобі, не до твоєї натури приладнана!

— Та тут приладнуй, не приладнуй, а легше не буде.

— Е, не кажіть цього. Як то так? Та хіба-ж, коли ви любите це діло та вийдете в поле по-весні — рало тобі радісно скрипить, земля парує, небо чисте, жайворонок співає!—Господи, благословляй тоді Творця за цю радість!

— А в животі вам так скрипить, що аж очі підводить.

Хтось голосно засміявся.

— Е, ні, ні! Сміятись не треба! Хіба ж у цьому радість, щоб набити собі черево, лягти на піч, та рохкати, як свинюка! Як, по вашому?

— Та воно й то не годиться. Та коли й з порожнім шлунком вийдеш у поле, то пити, коли хочете.

— А по моєму, не треба ніколи за цим ганятися. Держалося б тіло, було б здорове, та радість була б у душі. Більше нічого й не треба. Ніколи не слід ганятися за багатством, бо воно до загибелі душі доводить.

Селяни раді були зайвий час поговорити зо свіжою, цікавою людиною. Поволі встрявали в розмову, запитливо вслухалися. Балачка що далі цікавішала.

Переходили до душі, розмов про Бога, науку. Григорій розпалювався. Захоплено розповідав про все і в цьому відчував глибоке вдовolenня.

Селяни поважно слухали, помалу міркуючи над усім, про що говорив Григорій, і сумно зітхали. Трохи згодом хтось схоплювався й кликав Григорія до себе.

Той, ще кінчаючи розмову, байдуже згоджувався.

На лавці в кутку розкладав своє збіжжя, так просто, наче в себе дома, переходячи знову до розмови з господарем.

Увечорі, як сідало сонце за шпилі, Григорій мандрував далі, витягуючи довгу шию вперед, наче нюхаючи далечінь

Не було певної мети. Халався за кожну нагоду, щоб іти далі й далі.

В цьому потоці постійної мандрівки, безнастанно мінливих краєвидів і змін та поодиноких подій мав глибоку, повну радість. У полі, знявши бриля, на хвилину перепочивав, оглядався захоплено навколо і в глибокому хвилюванні благословляв увесь світ.

— Чого мені, Господи, більш потрібно?

І тихо, закохано відповідав:

— Нічого, нічого більш!

І все-ж у сиву далечіль, як тінь ішла темна дівчина з тихою, загадковою усмішкою на вустах.

Тоді лягала тінь і на обличчі Григорія, як хмара, що легко перебігає повними колосистими ланами.

Одного разу Григорій вийшов зраня від якогось селянина. Саме сталося так, що попав у сердиту, сварливу родину. Був свідком довгих колотнеч. Хотів заспокоїти, вгамувати, але сердита баба від його слів іще більше репетувала. Тому Григорій намірився якомога раніш вийти з тієї хати.

Вийшов у важкому настрою.

— Для кого несу знання, кому розповідаю слово живе?

Він пригадав багато подій з власного життя, свої розмови з селянами, з гуртами їх, з по-

динокими людьми, що в них спинявся на спочинок.

— Хто ж прийняв у своє життя все те, про що говорив Григорій?

Перед ним пройшло багато спогадів, але серёд них уставали хіба одиниці, які нібито врили йому й намірялись йти слідом за ним.

І то тільки поволі.

— Яка ж користь тоді від усієї праці?

— Але що ж робити!

— Нічого, нічого! Мудрують, що простий народ спить. Хай спить! Хто спить, той прокинеться. А прокинеться—зрозуміє слово правди.—І все ж на душі було без міри сумно. Сердита баба стояла перед очима й розмахувала засуканими рукавами.

Дорога йшла рясними ланами.

Скрізь дрімало важке колосся житів, пшениці, похилене в росі.

Січний настрій злагоди й тиші сходив на душу.

І знову вставали обрії, вміті, радісні в народженню нового дня, нового світу, нового життя.

Отвідні, коли вже сонце ніби застряло в небі, забився до якогось хутора.

Колись проходив повз нього, але в іншу пору із іншого краю, і хто—зна, чому не впав у око той хутір. Цього разу він мимоволі причарував Григорія.

Хутір розлігся над долиною, що заросла вся густим гаєм.

Внизу в гушавині верб проткала річка. По той бік видно було купу молодих берез.

Густий, свіжий сад, просторо розкидані оселі, чепурний будинок, і серед двору високий журавель над кривницею.

Чимсь лагідним, спокійним, міцно збудованим віяло від цього хутора.

Григорій зацікавився, підійшов до самого саду й сів над канавою в затінку вишень.

Перед очима розстигалися зелені луки, кілька клаптиків полянок у гаю, в одному місці виблискувала вода.

І це все глибоко зачарувало Григорія.

Вийняв поволі сопілку й почав грати.

Не було певної мелодії, а так самі звуки пливли, спершу нескладно, наче шукаючи якоїсь стежки, й раптом склались у якусь нову, незнану ще мелодію.

І Григорій відчував у них і ті жалі, що останніми часами так непокоїли душу, й ту радість, що повніш улилася в груди. І тоді віддався цілком новій мелодії, що несвідомо складалась у певні розміри. Одну хвилину прислухався, озирнувся навколо й тоді ще з більшою насолодою заходився грати.

Раптом щось за тином хруснуло. Гри-

горій не звернув на це уваги. Через кілька хвилини почув—хтось важко дихає над головою.

Оглянувся, підвів голову й мимоволі застиг.

Перед ним стояла висока струнка дівчина, вся в темному, з рясними разками намиста. На тонкому смуглявому обличчі застигла м'яка посмішка.

Темні очі горілі й сміялись.

Григорій від несподіванки зніяковів. В першу мить хотів було встати й тікати. Але в обличчі дівчини щось було знайоме. З глибин очей лився світ, якого давно вже шукав.

Скінчив грати й задивився.

І щохвилини відчував, як сплітаються нові тенета, що наповнюють серце незнаною ще радістю, як тане серце весняним снігом.

— Я вам перебила?—поспитала дівчина.

І усмішка на вустах бризнула розсипчатими проміннями.

— Ні, нічого!—поволі відповів Григорій.

— Чому ж ви далі не граєте?

— Бо пісня моя сама обірвалася...

— Шкода! А я так залюбки вас слухала! Стухала й слухала. І сміялась, і плакати хотілось, і не знаю що!

— А що саме?

— Не знаю! Чогось смутно стало—не знаю, не знаю...

Обоє замовкли. Дівчина зацікавлено оглядала чудного мандрівника, й смутніла під його гострим поглядом—і не знала, що робити.

— Ти, дівчино, з хутора будеш? — поспитав Григорій.

— З хутора! Це наш хутір.

— Чи не можна в вас води напитися?

— А чому не можна! Ви зайдіть до нас та спочинете, бо сьогодні, мабуть, стоятиме велика спека.

Дівчина зразу втекла. За кілька хвилин вона вискочила з хвіртки й покликала мандрівника.

Григорій хутко пішов за нею, тихо посміхаючись.

З-під комори вискочив здоровенний собака, завзято нападаючи, — але за хвилину стих, улесливо вимахуючи хвостом.

Дівчина винесла кухоль води. Сковорода сів на ганку і вдихав густі пахощі жоржин і троянд, що цвіли під вікнами:

У дворі була тиша півдня, густої спеки. Тиша й спокій. І лише дзвінкий, рухливий голос дівчини дивно порушував тишу двору, як голосний струмок, що гомонить у байраках.

На ганок вийшов високий, із густими вусами, пересипаними сивиною, чоловік і почав придивлятися.

— Здається, Григорій Савич?

Сковорода посміхнувся.

— Ну, як же!.. Я зразу впізнав.

Господар підійшов і міцно стиснув руку.

— Яка це радість нам випала! Чув, чув багато про вас! І думав: невже ніколи не доведеться побачитись. Як це ви заглянули в цей куток? Але дівчина, розчервонівшись швидко почала оповідати.

— А це ти козо! Ну, спасибі тобі, доню, спасибі. Це моя дочка—Марійка!

Марійка уклонилася, густо почервонівши.

— Одним-одна дитина,—казав далі господар, — ще з війська привіз сюди, та тут і виросла. Стара померла, а вона тепер єдина мені втіха й розвага... Ну, заходьте, заходьте, будете дорогим гостем.

Хати були великі, просторі, на кілька покоїв.

В одній з них, на дерев'яній підлозі, стояла широка піч, кілька стільців, а по боках лави, полиці, мисники.

— Дуже я хотів поговорити з вами, порадитись! Чую: там і там ходить Сковорода, те то й те говорить, так то навчає людей. Думаю собі: невже ніколи не загляне сюди? Аж воно таки привів Бог! Отож кажуть, гора з горою не сходиться, а чоловік із чоловіком зійдеться!

Григорієві відвели невеличку хатину, що виходила на схід у густий сад. У вікна зазирали троянди, високі рожі, далі п'явся барвінок. Важкі жоржини в задумі задивилися в землю.

Григорій сів і прислухався.

Перший раз за кілька років, за довгий час життя опанувало нове несподіване бажання— втомно вабило посидіти, спочити.

І, як у барвисте вічко, збиралися і йшли перед очима довгою стрічкою всі події мандрівного життя, рік за роком, подя за подією.

Ліг на ліжку й стежив за ними.

І було боляче — куди розгубилось, де розвіялось життя його?.. Як хвіст комети, що тане в холодних просторах!

Хтось голубив і пестив м'яким спокоєм.

— Сява Богу! Нікуди йти й сьогодні й завтра, й позавтра!

За вікном м'яко виспівувала Марійка.

Григорій із насолодою простягся на чисто-му ліжку й м'яко заснув.

Як інколи давить якась незнана вага на голову, а міцними кліщами стискає серце, як хочеться позбутися його, схопитись і побігти на зустріч пестливим хвилям вітру!

Вийти на луки й крикнути стоголосо на байраки.

Сочно поцілувати Бога Діоніса.

Після обіду Марійка вільна від роботи. Тоді в холодку під коморою нудиться над граматиною, риторикою, філософією.

Тонке чоло збирається в зморшки. За нудною наукою бризкають бризки юної радості і сміху.

— Скинути б усі думки, що сідають у душу, обтяжують її, як торбинки за плечима в старця, й побігти тоді на байраки, і втонутися в дзвінкому сміхові зрів!

Марійка холодно, як молитви, шепоче.

А очі бігають по саду.

Бігають і пригадують: — над яром в кінці саду вже спіють солодкі яблука; малина червоними зірочками визирає із під широкого листа, з під густого укрупу нахнуть огірочки. А там просто на леваду, під березину побігти й сміятись. Хай ловить довгоногий Скворода!

Але за цими нудними лекціями, — Марійка знає — почне він говорити. Очі йому запаляться глибоким вогнем, блискучим і прозорим, як води весняних озер, де купаються білі хмари, як холодні струмені потоки, що горять на сонці.

Тоді він незвичайний. Тоді він далекий - далекий.

І хочеться наблизитись до нього, власти на коліна й слухати, як глибоку сповідь

Тоді серце коханням хвилюється.

Тоді слово його золотою музикою, повним
серном снадає в душу.

Тоді вони підуть удвох—і будуть йти й йти.

Підуть до яру, зйдуть на гору і знову спу-
стяться і йтимуть долиною назустріч черво-
ному засмученому заходіві.

Він буде говорити, і слова його, як дивна
музика, як далека пісня, що повстає з-за об-
рлю: чуєш, хвилюєшся, а не розбереш, не
зрозумієш.

І то нічого!

Йти-б тільки поруч, близько притулившись,
і відчувати душу його, й хвилюватись. І на-
магатись, щоб понасти в ногу!..

Відтак тоді, як спуститься місяць, млієним
мереживом заснує землю, вони стануть у за-
думі, прислухаються.

Тоді Григорій візьме сопілку, сяде під дере-
вом і заграє.

Марійка забуде за все. За те, що вона ко-
хає, що з ним треба ховатись, що він учи-
тель-бурлака, безпритульний старець, а вона
—статечна хуторянка—за все, за все..

Сяде, схилиться на руку й зіллється з му-
зикою.

Музика—це тільки продовження слів його.

Це—тільки розп'яття смутної канви, що
в хвиливі клубочки зібралася коло серця.

Але з нею зливаються всі голоси байраків,
долин, ланів і давніх-давніх споминів.

В один потік зливаються, ллються в серце,
і наповняють його. І тоде серце росте й росте
й припадає запеклими вустами до холодного неба

І тоді... тоді... Хай розірветься воно на дріб-
ні шматочки й вогнями іскрами розсипеться
в холодних просторах!

А дожна іскра нехай захолоне в маленьку,
крижану грудочку радості.

А навколо після того порожнеца.

Ніч у хаті, як прірва, і в ній дримають чор-
ні великі очі.

Раз Григорій несподівано ввірвав пісню й
поглянув на Марійку.

Вона в задумі кудись дивилася і плакала.

— Марійко!

Вона обернулася.

— Чого ти?

— Нічого! Це так!

Обтерла сльози й дивилась на нього крізь
сльози радісно, в захопленні.

— Чого ти?

Марійка рантом притиснулася, нахилилася і
поцілувала. Далі схопилася і побігла.

Григорій пустився слідом за нею. Дігнав, при-
пав до неї, і в тихім шепоті почув слово—
одне слово.

І злякано вирвався й побіг.
Відчував, як під боком теліпається сопілка,
а все біг і біг... Під гору задихався. Коли ви-
біг на гору, почув, що далі нема сил йти.

Спинився й важко передихав. У сивих про-
міннях на цім боці яру, сиділа похилена по-
стать.

Скам'яніла—не рухалась, стиснула руками
голову.

Тоді поволі повернув і пішов назад.

Марійка сиділа й нічого не помічала.

І в перший раз прокинулося глибоке по-
чуття жалю й любови до окремої людини. І
перший раз люди відійшли кудись далеко.

І захотілось притиснути й обігріти цю саміт-
ну, як молоденька гілка, дівчину...

Тої ночі в місячних проміннях, обнявшись,
ішло ланами дві тін'. Обидві були чимсь за-
смучені, але вели теплу, щирю розмову. Нічо-
го не помічали навколо, не знали куди йдуть.

Несли тиху звістку про благословенну
землю.

„В однім пункті сходиться весь світ.

Коли втрапиш на такий пункт — прислу-
хайся!

Коли гідчуєш, як у твоїм серці голосно за-
співає він—знай: то є пуп землі!

Стань тоді й слухай!

То є пуп твого серця, то є пуп твого життя,
пуп землі і всього, всього світу!

Тоді знай: нікуди більш тобі поспішати!

Стань, і слухай, і дивись—ніщо більше не
зрушить.

А навколо тебе кружлятимуть сонця й пла-
пети.

А навколо тебе вітри рватимуть хмари й
землю в клоччя.

А навколо тебе тікатимуть люди на торох-
ких колісницях та баских конях. А інші гна-
тимуться за ними.

То буде голос Богів, то буде творча пісня
їхня!

Стій, і слухай, і вірай у своє серце!

Хай воно співає нових і нових пісень.

І нікуди більше тобі поспішати!"

Так думав Григорій, у тихій хатині пана
майора.

Марійка підбігла до старого, поцілувала в
рудо густого вуса й дзвінко засміялася.

А тоді відбігла і драгувала його.

— Чого це ти, доню?

— А так, не скажу!

— А що ж ти хочеш сказати?

— А впіймайте, тоді скажу!

Майор засміявся.

— Ну, так ніколи не скажу, коли будете
сміятися! Вгадайте краще!

Майор низав плечима.

Тоді підбігла, обняла й почала шепотіти.

Сказала останнє слово, тільки встиг догадатися старий майор, і втекла.

І тоді ходила осторонь, прислухаючись, що буде говорити старий, рвала листя малини й несміливо поспитала.

— Ви не сердитесь, татусю?

— Хіба ж можна сердитися, доно, на тебе! Ти в мене єдина. Коли маєш щастя в ньому— хай Бог благословляє!

І потім почав у задумі ходити.

Марійка під йшла, заглянула в обличчя.

— Чого ви такий смутний, тату? Що вас непокоїть.

— Ні, не смутний! А так, засумувалося: не знаю, чи радіти, а чи боятися!

— Що ж тут страшного?

— Бачиш, коня-скакуна трудно вдержати на припоні.

— То що-ж ви думаєте?

— А що, як він візьме та й утече. Від нього можна сподіватися

— Хіба ж це можна, коли він кохає мене?

— Все може бути, коли в нього така натура.

— Ні, ні!.. Цього ніколи не буде!

Старий роздумливо фазав далі:

— Сказати й те: боятись, що нічого буде ієти — дарма було-б. Хвалити Бога — в гос-

подарстві всього вдоволь. А тільки, чи зумієте ви повести, як слід. Трудно Григорієві за це дло братись.

— Ну тоді я поведу. Я змалку звикла

— Ну, хіба так. Аби в самих була згода.

І раптом старий повернувся, задивився довгим теплим поглядом і міццо поцілував.

— Ну, хай Бог помагає! Живить і будьте щасливі!

Марійка вирвалася і втекла в гушавину саду

Ходили обоє споришевою доріжкою в дворі.

Знали, що треба гаразд поговорити про найважливіше, а не наважувались.

Григорій довго розповідав, що за кордоном при астрономічних обсерваторіях закладено станції, де стежуть за вітрами й можуть заздалегідь угадати погоду.

Старий слухав і дивувався

Далі почав говорити про господарство.

— Цього року має бути добрий урожай. Од скотини й пасіки можна сподіватися не мало-го прибутку. На осінь треба частину всього продати і в Харкові поярмаркувати. Марійка вже підростає, треба віно готувати.

Григорій мовчки слухав.

— Та воно то все гаразд, хвалити Бога! Коли б тільки чоловік трапивсь добрий.

Щоб і донька була щаслива і господарство до ладу.

Григорій сміявся й потакував.

— Ти ж подумай, Григорію! Для кого я турбувався, для кого я дбав? Щоб донька моя була нещаслива, в злиднях провела свій вік!?

І знову Григорій мовчав. Старий подивився скося на нього й почав ходити, про щось міркуючи.

Далі підійшов, поклав Григорієві руки на плечі й став гостро й важко дивитися.

— Слухай, друже любий! Я все знаю. Марійка про все розказала! Що ж ти мені скажеш?

— Те ж саме.

Старий мимоволі засміявся.

— Та хіба ж ти знаєш, що вона сказала?

— То догадуюсь!

Григорій почервонів і зніяковів.

Старий розчулився.

— Слухай, Григорію! Я тебе люблю, як сина, як рідну дитину! Що ти, що Марійка—то ви обоє мені рідні. І хотів би я, не знаю й як вам щастя. А тільки, признаюсь по щирости, боюсь. Боюсь за тебе, за неї. Знаю, що душею ви зійдетесь, полюбитесь і будете в злагоді жити. А як ви поведете господарство? Знаю, що тобі, брате, важко буде.

— Не знаю. Тільки я на все зважився йти.

— Спасибі, голубе, спасибі! Твоя душа мені як ластівка, як осіння зрка! Тільки боюсь!..

— Не знаю! Не скажу! Будемо старатися.

— Ну, спасибі й за це, за щирю правду! А там придивимось, побачимо.

Мимоволі руки простяглися одному до одного. Поцілувалися.

І тоді почали легко й не соромлючись про все говорити.

Одним лукавим оком визирала з-за комори Марійка, комусь показувала язика...

Дні минали одноманітно, спокійно, ситі насолоджені. Поволі готувались до весілля. Про це довго щоразу міркували.

Григорій устрявав потроху в роботу.

Одного разу поїхав із валкою продавати зерно до міста на базар. Зерно продав, але як виявилось, дуже дешево.

Старий не гнівався. Лише сказав:

— Коли так будеш сину, хазяїнувати, швидко переведеш усю худобу.

Григорій нахмурився, почервонів і мовчки вийшов.

Другого разу чув, як старий гримав на літнього робітника Петра.

Петро, похиливши голову, покійно слухав догану.

Але, коли відійшов старий, Петро припав до причілка й заплакав

Григорій почав розважати, та Петро мовчки в дійшов від нього, не сказавши й слова.

І не теж не подобалось.

Марійка стала чомусь усім вередувати. Вже не вчила так завзято ні риторики, ні пітики.

Одного разу, коли Григорій став домагатися відповіді з пітики, Марійка розсердилась, заплакала і втекла.

Григорій сумно подивився в слід їй, поводи поскладав книжки й пішов із двору.

Вийшов на леваду, а далі йшов поволі, похиливши голову.

Відчував, як вітер стиха студив відкриту голову, як легко шелестіла під ногами трава.

Як приємно було zostаватися на самоті й розібратися поволі в усіх тих думках, ще так неспокійно позасідали в голові!

Що це має статися? Пцастя?

В маленькій клітці співає пташок, а полетіти в небо, про яке співає, не може.

Де ж тоді воля?

Цілий рій думок мідними тенетами обпітав душу. Хіба ж можна степового скакуна вдержати на припоні?

Маленький пуп земний — центр і зміст усього життя.

А навколо пупа немає руху, а навколо пупа застиглість, непорушність.

Немає бур, немає гроз — маленькі кузьки колунаються в землі.

Навколо велика світова нудьга.

Ось вона повстає з обривів, розливається в небо. І небо стає жовтос-рим, і раптом спускається на землю й заливає всі долини, байраки, степові простори, помережані лісами — вкриває жовто-сірими потоками.

І степи раптом сохнуть. І ліси в'януть і осипаються.

Велика, неосяжна нудьга.

Куди тікати від неї?

Радість у безконечному руху, в безнастанно-мінливих враженнях, радість у буйній творчості духа.

Куди тікати з обсмаленої, спаленої землі?

Було чомусь до нестями важко. Палкий вітер дув зі сходу, і в його хвилях не було чим дихати.

Тоді впав у затишному байраку на траву і так лежав непорушно.

Густі пахоці чебреця й шавлії входили в груди й студили розпалені думки. М'яко шелестіли шовкові листочки.

На маленькому клаптику землі хтось творив велику містерію, спізнавши голос Бога.

Від того раптом стало спокійно.

Раз-по-раз входили в груди тихі хвилі злагоди й гармонії.

Але перед очима стояла велика сіра пустеля.

Обійти її й покинути, зоставивши самітні голоси—хай плачуть над спаленими лавами!..

За що? Що винні вони?

Великими важкими літерами виринули далекі слова.

„Коли хочеш служити мені, залиши дружину й оселю свою, і йди слідом за мною!“

Якось одна маленька думка поспитала:

— А чи ж це по правді? Великою жертвою поодиноких хочеш маленьку радість дати всім?

І не було відповіді на це!

Коли повернувся додому, було вже над полудень.

Марійка, наче відчувши свою провину, пильно ходила за ним.

Побігла й принесла з льоху сметани, нарізала хліба, покликкала до столу батька. І сама жваво розповідала різні дрібниці.

Але балачка чомусь не йшла.

Тихо сходяв вечір на землю, як далека степова пісня.

Захід був тонкий, і на тлі його довго сумували стрункі молоді берези.

І потім поволі-поволі випростався місяць.

Зітхнув, роздивився й почав прискати на всі боки молочно-зеленою піною.

І вкрилися білою жалібною наміткою далекі простори.

Марійка підійшла й глянула тихо на Григорія.

Григорій зустрівся з поглядом її.—Встав.

Мовчки, не сказавши одне одному слова, вийшли в сад.

А коли вийшли на долину,—балачка сама собою розпочалася. І як перший раз, наче відчуваючи, що це в останнє, Григорій довго й тихо говорив.

Хотів зоставити в душі глибокий слід, яким не повинен був ніхто пройти, на якому не повинні були зрости ні найменші чужі рослини.

Марійка з тривожно-зляканими очима, вслухалася,—хотіла щось розгадати в цих веселомрійних очах—і не могла дізнатись останньої правди.

І так само, як і першого разу, сіли на тому місці, і Григорій заграє у сопілку.

І пісня його пішла довгою скаргою в місячно-туманних просторах, і десь розтанула.

Марійка, схилившись на руки, слухала в важкій задумі.

Але раптом схаменулася.

— Що це, Григорійку, що це? Хіба в останнє?

Григорій мовчав.

Слухай, братіку, не треба! Не треба більш.
Ходім краще додому!

Григорій мовчки погодився. Встав, і погляд йому був сумний, похилений у землю, як важке гроно винограду.

І знову дві довгі тіні простяглися долиною на той бік яру.

Дві засмучені тіні, притулившись близько, тихо йшли ланами кудись у місячні тумани. Голови їх були схилені додолу.

Тужили, що втратили добру вістку на землі. І коли прийшли до комори, впилися сумними поглядами одне в одного.

Одна душа поспитала:

— На віки?

— На віки!—відповіла друга.

І тоді довгим-довгим обмінялися поцілунком.

І обидві душі сказали:

— На Голготу! На колочі терни! На криваві квіти!

І розійшлися.

Було морозяно. А коли морозяно, хочеться кудись утекти, не думаючи, не жалкуючи над тям, що маєш покинути.

Ні, в хатині було тепло.

А на серці морозяно!

Григорій поволі складав своє збіжжя й почував, що серце тремтить від холоду.

А місяць зазирає у вікно, наче стежив за злодієм.

Григорій вийшов. Тривожно риннули двері Григорій тихо причинив їх.

Надворі було вже росяно. Зачиналось на ранок.

Хвилину вагався. Далі рішуче повернув і пішов у комору.

Там спала Марійка.

Григорій обережно відчинив двері, придивився в темряву.

На м'яких подушках розкинулось юне пружаве тіло.

На устах застигла тиха місячна усмішка, як спомин про останні хвилини життя.

Ноги безтурботно розкидані. Біла сорочка закотилася поверх колін і лягла червоною мережкою, як густим соком винограду. І звідти—смугляве, щільне тіло з п'яними обрисами ліній.

Щось ударило в голову! Щось змішалось в місячній тумані!

І хутко-хутко закружилось й попливло в радісним вихорі в далечинь, у зелено-місячну пірву.

Веселий чорнобородий Діоніс — а борода м'яка йому, як шовк—наливає в келих черво-

ного вина й сміючись, примовляє!

— Пий!

— Хто ти?

— Я первосвященик життя! Пий!

І було радісно літати в п'яній парі вина й спускатися в прірву.

— Хто скарив мене, що мені не входить в свята-святих?

— Хто, як не ти, Боже, створив цю красу?

— Будь благословенна на віки!

І з неймовірним болем одривав гострою думкою

„Не може вмістити всього людське серце!“

І знав, що для нього відрізано якийсь великий, виноградний шлях життя.

Став навколінки й припав гарячими вустами в м'які теплі лінії смуглявої ноги.

І тоді до млости заболіло серце.

Дівчина солодко зітхнула, повернулася назад і ще глибше впірнула в сон.

І в безтямі тинаючись ханався за одвірки й шепотів.

— Боже! Боже! На Голготу...

...Кудлатий собака поланився й провів із двору.

Ранок був похмурий. На сході густилися хмари, що далі розпускалися по небу, заволікаючи його рудаво-сізими конслами.

На дорозі лежали холодні роси.

Тихий вітер вихоплювався інколи з високих житів і грався на обскубаній придорожній травці.

Ішов поволі, в глибокій утомі, важко схиливши голову.

Інколи, хитаючися, звертав набк. Тоді спивався на хвилину.

Очуманіло оглядався, не знаючи куди йти далі.

А потім безсило тупав уперед.

В одному місці згадав, що забув на хуторі шапку.

Повернувся. Подивився.

Від хутора було видно тільки кілька клаптик в будинків.

Постояв, махнув рукою й пішов далі.

Опівдні прийшов у якесь село. Зустрів селян, що привітно його закликали до себе. Сів і почав, жартуючи, розмовляти.

І від того було без міри солодко. Солодко відчувати, як хтось просвердлило серце, а звідти летиться тепла кров,—краплина за краплиною спадає на дно криги. І тому сміявся. Думав: „Хай розростається крига“.

Коли відходив од селян—відчув себе знову юним бурсаком. І хотілося зразу бігати, грати в коня, сміятись, за кимсь ганятись, ловити когось.

— Це Божеський рух! Це Божеський прояв життя!

Думав: куди його йти далі? Згадав, що давно не був у Ковалинського.

Рішуче повернув і пішов туди.

Жваво вибірався на гору.

А селяни стежили за ним очима й говорили:

— Кажуть старі люди, що швидко повинен пройти святий чоловік, що буде праведного життя й почне навчати темних людей! Буде він знати всі науки, буде навчати святого письма: Біблію на пам'ять читатиме. І ходитиме з села в село, з хати до хати. А помре під тинном, як старець.

І сумно з тривогою й загадково стежили, доки не сховався Григорій за обрієм.

У Ковалинських зустріли Сквороду тепло й привітно.

Багато розпитували за все життя, уважливо ставилися до щонайменших дрібниць.

І Григорієві було радо перебувати в цьому затишку, як у теплій ясній хаті після блукання в дорозі глукої осінньої ночі.

І він залюбки за все розповідав. Лише промовчав про останню пригоду на хуторі в майора.

Швидко Григорій помітив одну рисочку, що неприємно вразила. І друг Ковалинський став

зовсім не той. У нього була хороша, щира дружина, діти, що дзвінко щebetали в покоях.

Було помітно, що за великими розмовами з Григорієм Ковалинський десь часто відривався до родини, і там більш сердечно до всього ставився, і всім більше цікавився.

І це вражало Григорія.

Тому пробув там недовго.

„Гість!—згадав стару свою думку—Що таке гість? Людина, яку тепло зустрічають, радісно впановують. Але все-ж такі й зустрінуть і проводять, як гостя, як чужого! Усюди й завжди чужий і самотний. Як відбитий від табуна журавель, що блукає в тузі й самоті осінньої пори по сірих ланах!“

В недовгій часі за тим зібрався, й як не вмовляв Ковалинський, рішуче попрощався і повернув знову на Полтавщину.

По дорозі згадав старого пасічника, з яким зустрівся давно-давно, коли тільки повертався з-за кордону, і поволі помандрував до нього.

Думав: той краще за всіх зрозуміє. Йому можна про все розказати.

Ішов спокійно, впевнено, спираючись на високу палицю й витягнувши довгу журавлину шию вперед.

А під боком теліпалася сопілка.

Спокійно оглядався навкрути і знову вби-

рав великий, різнобарвний прояв життя в
душу, як могутню гармонію творця.

На серці було спокійно й радісно.

Радість! Що таке радість? Ось холодне серце!
Останні краплини крові сідають на кригу. А
тоді стає серце крижаним. На ньому замерзає
на віки радість, щоб світити в білих промінях
по всьому світу.

Світити в мандрівці, великий, безперестанній!

Життя, як комета, що п'яна радісним блу-
канням у світах і не знає свого постійного
шляху.

Деся розпалиться, засяє великим онем, а
потім розсіплеться на дрібні шматочки—в
туманність!...

Щоб знову родилося сонце, нове сонце й
по новому засяєло світові.

І так од віку й до віку!

А хто розкаже мінливу казку мандрівної
комети?